

HEGEL BİR ATEİST MİDİR?

Yrd. Doç. Dr. Naim ŞAHİN*

Abstract

In the history of thought, although a number of philosopher said that they were not atheist, they were called as being atheists. One of them was GWF Hegel. In fact, Hegel was a philosopher who belongs to the protestant denomination. Hegel was educated very well in terms of religion. He was a philosopher who wanted to construct the Christianity on its philosophic bases. He was against to the assertions of being atheist and pantheist. It can be said that his philosophy, in general term, is Christian theology.

Düşünce Tarihi boyunca kendilerinin bizzat ateist olmadıklarını ifade ettikleri halde ateist olarak vasıflandırılan bir çok filozof vardır.¹ Bunlardan biri de hiç şüphesiz batı Felsefesi Tarihi içerisinde Kant (1724-1804) sonrası Alman İdealist felsefesinin doruğunda bulunan; kendine özgü, kendi içine kapalı, yöntem bakımından bir birliğe sahip, içeriği bakımından çok zengin bir sistem kuran, fakat kullanmış olduğu dil, zaman zaman paradoxal olan ifadeleri, bazı dönemlerde bir takım problemlere karşı farklı tavırlar takınması neticesinde bir çok düşünür tarafından açık bir şekilde portresinin çizilmesine imkan tanınmayan² **Georg Wilhelm Friedrich HEGEL (1770-1831)**'dir.

* Selçuk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi ABD öğretim üyesi

¹ Anaxagoras, Sokrates, Bruno, Spinoza, Kant, Fichte Schelling, Paul Tillich vb. filozoflar ateist olmadıklarını söylemelerine karşı ateist olarak adlandırılmışlardır. Bkz. Mehmet Aydın, Din Felsefesi, İzmir, 1987, s. 163.

² Nikolai Hartmann, Russell , Aziz Yardımlı vb. düşünürler bu kanaattedirler.

Tanrı tasavvuru açısından ona teist, panteist, panenteist diyenler olmakla birlikte, bizim burada dikkatimizi çeken en önemli husus onun ateist olduğu, hatta ateizmin atası olduğu iddiasıdır. Aslında teizme bağlı olarak ortaya çıkan ateizmin kökleri Hegel'e değil, Felsefe Tarihinde oldukça gerilere, felsefenin başlangıç dönemlerine kadar gider. Gerçi Hegel, kendisine daha hayattayken yapılan bu panteist ve ateist suçlamalarını reddetmiştir. Konuyla ilgili bilgilere ilerde detaylı bir şekilde yer vereceğiz.

Acaba Hegel gerçekten bir ateist midir? Onun hangi düşünce ve görüşleri onun ateist olarak adlandırılmasına sebep olmuştur? Tanrı'nın varlığı, sıfatları ve Tanrı-alem münasebetinde sıfatların rolü vb. ile ilgili düşünceleri ateizmi gerektirir mi? Bu sorulara cevap vermeden önce onu ateist olarak vasıflandıran filozofların temel iddialarıyla, Hegel'in düşüncelerinin ateizmi gerektirip gerektirmeyeceğini bilmemiz açısından ateizm ve ateizmin çeşitleri hakkında bilgi vermemiz gerekmektedir.

Günther Rohmoser (1927-?); “eğer günümüzde ateizmin kaynağı ve atası kimdir diye bir soru sorulsa, buna “Tanrı öldü” sözüyle Hegel gösterilir.”³

Alexandre Kojève (1900-1968) Hegel'i yorumlarken “onun dialektik veya antropolojik felsefesinin nihayetinde ölümün felsefesi veya aynı anlama gelen **ateizm**” olduğunu söyler.⁴

Karl Löwith (1897-?); “Hegel dini tasarımı kavrama çevirdiği için en az Kant, Fichte ve Schelling kadar ateist olmuştur. Yahut o şöyledir; çünkü o Tanrı'ya inanmıyor, bilakis o Tanrı'yı düşünüyordu. Filozofların Tanrı'sı salt inancın Tanrı'sı olamazdı. Hegel Tanrı'nın mantıki varlığını (das logische Wesen Gottes) kavramak istiyordu.”⁵

Heinrich Heine (1797-1856)'ye göre Hegel felsefesinin ulaştığı en son sonuç şudur ki; insan bir Tanrı'nın yönetimi ve koruması olmaksızın tarihi

³ Rohmoser, Günther, “*Ateismus und Dialektik bei Hegel*”, Studium Generale, Zeitschrift und Einheits der Wissenschaften ihre philosophischen Grundlagen und ihre Konsequenzen, Vol.21, Verlag Springer, Berlin-Heidelberg-New York, 1968, s. 916.

⁴ Sonnenschmidt, Reinhardt “*Der Tod als Problem des menschlichen Lebens. Eine Bemerkung zur philosophischen Anthropologie Hegels*”, Hegel Jahrbuch, Verlag Germinal, Bochum, 1990, s. 127.

⁵ Löwith, Karl, Gott, Mensch und Welt in der Metaphysik von Descartes bis zu Nietzsche, Vandenhoeck Ruprecht, Göttingen 1967, s. 121.

yapmak zorundadır. Ve dünyayı yaratan Tanrı değildir, tam tersine Tanrı'yı hayal edip yaratan insandır.⁶

Alfred Weber (1835-1914); “Hegel’e göre benle tabiatın müşterek kaynağı realiteye göre aşkın değil, onun içindedir. Ruh ve tabiat, mutlakın cep-heleri kayıtsız bir Tanrı’nın arkasında saklandığı bir nevi perde değildir, aksine bunlar, onun müteakip tavırlarıdır. Mutlak hareketsiz değildir, hareket eder; O tabiatın ve ruhun prensibi değildir, kendisi tabiat ve ruhtur ve birbirini müteakip tabiat ve ruh olur. Bizzat mutlak olan şey bu tevali, bu vetire, eşyanın bu devamlı oluşudur. Hegel’de Mutlak, vetirenin kendisidir, O hareketi ve hayatı doğurmaz, bizzat harekettir. Hiçbir surette eşyanın dışında kalmaz tamamı ile onun içindedir. Ve bunun gibi, hiçbir surette insanın zihni kabiliyetini aşmaz. Eğer Tanrı’dan, insan aklına göre aşkın olan varlık anlaşılırsa, Hegel filozofların en **ateist**idir. Çünkü hiç kimse onun kadar kesin olarak Mutlak’ın mündemiç oluşunu ve tam anlaşılabilirliğini tasdik etmemiştir. Bizzat Spinoza (mündemiçlik filozofu) bu kadar ileri gitmiyor gibidir; çünkü zihinde Tanrı’nın tam fikri bulunduğunu söylemekle beraber, cevherin sonsuz sıfatları olduğunu kabul eder.⁷

Yunanca “*theos*” ya da Latince “*deus*” kavramına bağlı olarak ortaya çıkan “*ateizm*”in⁸ biri geniş, diğeri de dar anlamda olmak üzere iki ayrı şekilde kullanılmaktadır. Geniş anlamda ateist; “teist olamayan” başka bir deyişle “Tanrı’yı hayatına sokma gereği duymayan kişi”, dar anlamda ise ateist; “düşünerek ve tartışarak Tanrı’nın varolmadığını öne süren kişidir.” Bazen bunlardan birincisine, “*negatif ateist*”, ikincisine de “*pozitif ateist*” denmektedir. Pozitif ateist sadece Tanrı’nın varlığına inanmamakla kalmıyor, aynı zamanda onun yokluğunu da kanıtlamaya çalışıyor.⁹

Yukarıdaki ateizmle ilgili verilmiş olan tanım çok genel olan bir tanımdır. Felsefi bir problem olarak ateizmin tanımlanması aslında bu terimin anlaşılması kadar kolay değildir. Bunun çeşitli gerekçeleri vardır. Bunların arasında ortada pek çok Tanrı kavramının, din anlayışının ve Tanrı inancıyla ilgili felsefi yaklaşımın olmasıdır. Buna karşın birbirinden farklı ateist akımlar da vardır. Dolayısıyla ortada açık bir ateizm tanımından veya teizm biçiminden söz etmek

⁶ Tokatlı, Atilla, Çağdaş Diyalektiğin Kaynağı Hegel, s. 27.

⁷ Weber, Alfred, Felsefe Tarihi, Çev: Vehbi Eralp, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1964, s. 345.

⁸ Ateizmle ilgili bkz. S. Hayri Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ank.,1999, s. 433-434; Ahmet Cevizci, Paradigma Sözlüğü, 1999, s. 82-83; Güçlü, A.Baki, sarp erk ulaş-Felsefe Sözlüğü, Ank.2002, s. 1385-1388.

⁹ Aydın, Mehmet, a. g. e., s. 164-165.

mümkün olmayacaktır.¹⁰ Tek tip bir dini inançtan bahsetmek mümkün olmadığı gibi, tek tip bir Tanrı tasavvurundan da bahsetmek mümkün değildir. Kaldı ki, yer yüzünde yaşayan insanlarda tek tip bir inançsızlık olmadığı için, inançsızlık deyince de ateizm akla gelmemelidir. Mesela bir dine mensup insanlar, diğer dinlerin inanç sistemlerini kabul etmemektedir.

Yine mesela, ateizm yerine kullanılan kavramlardan biri olan **“ilhad” kelam ilminde**; “Allah’ın varlığını veya birliğini, dinin temel hükümlerini inkar etmek, bunlar hakkında kuşku beslemek veya uyandırmak”¹¹ anlamında kullanılmış, **Kur’an’ı Kerim’de** “Allah’ın isimlerini tahrif ve tağyir ederek onu inkara kalkışmak, Kur’an’ın Allah tarafından gönderildiğine inanmamak ve onu başka birine nispet etmek, haktan sapmak, ayetleri yalanlamak, sapıkça te’vil ve tahrif etmek”¹² şeklinde özetlenebilecek bir manada kullanılırken, **Yahidilik’te**; “ahdi bozmak”¹³, **Hristiyanlık’ta** ise; “Hristiyanlığın temel öğretisi, Hz. İsa’nın kurtarıcılığı, kurtuluşa erebilmek için İsa’ya, öğretilerine ve yer yüzünde onun bedenini temsil eden kiliseye intisap etme zorunluluğunu oluşturur” dolayısıyla bu dindeki **‘ilhad’ı**; “Hz. İsa ve kilisenin öğretilerini terk etmek, veya bunlara karşı çıkmak”¹⁴ şeklinde tanımlamak mümkündür. Kiliseye tabiyet, Tanrı’nın krallığına girmenin ve kurtuluşun vazgeçilmez şartı olan vaf-tiz¹⁵ inanç esaslarını kabul etmek ve kilisenin kutsal birliğine girmek anlamına gelmektedir.¹⁶ Dolayısıyla ateizmin bir kavram olarak tanımlanması ve anlaşılması öncelikle ilahi dinlerin Tanrı inancının ne olduğunun bilinmesiyle mümkün olacaktır. Çünkü ilahi olmayan herhangi bir inancı (putperestliği, totemizmi, paganizmi vb.) ya da dini (Budizmi, Şintoizmi, Afrika’daki kabile inançlarını vb.) reddetmek mutlaka ateizm anlamına gelmeyecektir. Yine ateizmin tanımlanabilmesi için ilahi dinlerde Tanrı inancı ile ilgili olarak peygamberlik ve âhiret inanışlarının da göz önünde bulundurulması gerekecektir. Bunun sebebi de ateizmin gerek kavram ve gerekse bir düşünce olarak söz konusu inançlara olan bağlılığıdır. Zaten böyle bir inanç olmasaydı ateizm de olmayacaktı.¹⁷

¹⁰ Topaloğlu, Aydın, Ateizm ve Eleştirisi, DİB İlmi Eserler-72, Ankara, 2000, s. 2.

¹¹ Sinanoğlu, Mustafa, “İlhadd Maddesi”, İslam Ansiklopedisi, C. 22, TDV, İstanbul, 2000, s.90.

¹² Hac 22/25.

¹³ Sinanoğlu, Mustafa, a. g. m., s.90.

¹⁴ a. g. m., s. 91.

¹⁵ Yuhanna 3/51; Markos, 16/16).

¹⁶ Sinanoğlu, Mustafa, a. g.m., s. 92.

¹⁷ Topaloğlu, Aydın, a.g.e., s. 2-3.

Ateizmin bir çok çeşitlerinden bahsedilmektedir. E. Gilson (1884-197819)'a göre, özel olarak ifade edilmek gerekirse bilimsel ateizm yoktur. Çünkü ilim Tanrı kavramını değerlendirme yetkisine haiz değildir. Ancak salt bazı ilmi metotlarla ele alınan bir takım problemlerle dopdolu bazı zihinlere has bir ateizm vardır. Burada şahsi bir tutum söz konusudur. Zaten tecrübe de bu tutumun hayat boyunca değişebileceğini, bunun ne bir obje, ne bir ispat ve ne de bir inkâr olduğunu göstermektedir.¹⁸ Buna göre ateizmin çeşitlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

1) Mutlak Ateizm: Tanrı'yı reddetmekten öte zihinde Tanrı fikrine sahip olmamak

demektir. Bu anlayışa göre insan doğuştan Tanrı kavramına sahip olmadığı için reddedecek bir şeyi de bulunmamaktadır. Bu tür bir ateizm, **mutlak ateizm** olarak tanımlanmış ve taraftarlarına da mutlak ateist denmiştir.¹⁹

2) Teorik Ateizm: Bu ateizm, mutlak ateizmden biraz farklı olarak; “Tanrı'nın varlığını reddetmek” şeklinde de tanımlanmıştır. Felsefede önemli olan ve Tanrı inancına ağır eleştiriler yönelten ateizm biçimi de budur. Yani tartışarak zihni bir çabayla Tanrı'nın varlığını reddetmek ve ilgili iddiaları çürütmeye çalışmaktır. Bu anlayış doğrultusunda dindarların iddiaları ve Tanrı'nın varlığı lehinde getirdikleri kanıtlar eleştiri konusu olmuş, bu süreçte Tanrı'nın varlığını çürütmeye yönelik karşı tezler sürülmüştür. Bu tür ateizmde sadece teist Tanrı kavramı hedef alınmamış, bunun yanı sıra mistik, mitolojik, transandental (aşkın), veya antropomorfik anlayışlarla, panteizm ve deizm gibi bir şekilde Tanrı inancına yer veren diğer ekoller de reddedilmiştir.²⁰ Bu ateizmde Tanrı'nın varoluşu kesin bir biçimde yadsınır. İnsanın özgür olabilmesi ve ödevleriyle sorumlu tutulabilmesi için Tanrı'nın var olmaması gerekir. Bu ateizm Tanrı'nın yerini insana verdiği için ‘**Antropolojik Ateizm**’ olarak da bilinir.²¹

3) Pratik Ateizm: “Sanki Tanrı yokmuş gibi yaşamak” veya “Tanrı'yı günlük yaşama sokmamak” biçiminde tanımlanan ateizmdir. Kişi böyle bir inançla Tanrı'sız bir dünya ve yaşam kurmak istemektedir.²² Gilson bu ateizmi

¹⁸ Gilson, Etienne, Ateizmin Çıkmazı, s. 9.

¹⁹ Topaloğlu, Aydın, a.g.e., s. 7.

²⁰ A. e., s. 7-8.

²¹ Cevizci, Ahmet, Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma, İstanbul, 1999, s. 83.

²² Topaloğlu, Aydın, a.g.e., s. 9-10.

en yaygın ateizm şekli olan dinsizliktir der. Ona göre bu ateizm bizzat inananların şuurunda en sinsi bir tehdit ve sanki Tanrı yokmuş gibi yaşamaktan ibaret olan bir ateizm şeklidir. “Din hakkında ne düşünüyorsunuz?” sorusuna cansız bir şekilde “karşı değilim” diye cevap veren nötr kişilerin ateizmi tehlikelidir.²³ Pratik ateistler de kendi aralarında ‘**aktif**’ ve ‘**pasif**’ olmak üzere ikiye ayrılırlar.

a) Pasif Ateistler, Tanrı’nın varlığını reddetmekle birlikte, dini inançlarla veya dindarlarla bir problemi bulunmayan, kendi dünyalarında yaşayan ve içlerine kapanan kişilerdir.

b) Aktif Ateistler ise gerek zihinlerinde ve gerekse günlük yaşantılarında Tanrı inancını reddeden, bunun yanında çevresinde Tanrı’yı hatırlatan her türlü fikir, sembol ve davranışa karşı savaş açan kişilerdir. Bu tür ateistler dindarlarla da her zaman mücadele etmeyi kendilerine amaç edinmişlerdir. Bu yüzden de bu kişilere bazen militan ya da eylemci ateistler de denmektedir.²⁴

4) İlgisizlerin Ateizmi²⁵: Tanrı’nın varlığını ve yokluğunu tartışma konusu yapmadan bu konulara uzak durmayı tercih edip, her iki hususun da eşit derecede anlamsız bir iş olduğunu öne sürerek konuya ilgisiz kalmayı yeğleyenlerin ateizmidir. Bu tür ateistlere göre insan sadece var olanla yetinmeli görünen alemin ötesine ilgi duymamalıdır. Dolayısıyla dünyanın ötesindeki herhangi bir varlık hakkında olumlu ya da olumsuz bir yargıda bulunmaya yada konuşmaya çalışmak anlamsız bir iştir.²⁶

5) Eğlence Ateizmi: İlgisizlerin ateizmine yakın olan bir ateizm türüdür. Bu ateizm türü, Papaz John Courtney Mussay’ın ‘*Tanrı ile meşgul olmaya zamanı olmayacak kadar meşgul insanlar*’ diye bahsettiği kişilerin ateizmidir.²⁷

6) İdeolojik (Materyalist) Ateizm: Özünde felsefi bir problem olan ateizm bazen de ideolojik bir ilke olarak savunulmuş ve politik bir kabul haline gelmiştir. Özellikle K. Marx (1818-1883), F. Engels (1820-1895) ve V. I. Le-

²³ Gilson, Etienne, a.g.e., s. 9-10.

²⁴ Topaloğlu, Aydın, a.g.e., s. 10. Bu ateizmin temsilcilerinden bazıları; L. A. Feuerbach (1804-1872), F. Nietzsche (1844-1900), S. Freud (1856-1940) ve K. Marx (1818-1883) gibi düşünürlerdir.

²⁵ La Bruyere bu ateizmi **ilgisizlik** veya **laubalilik** ateizmi olarak tanımlamıştır. Bkz. Etienne Gilson, a.g.e., s. 29-30

²⁶ Topaloğlu, Aydın, a.g.e., s. 12.

²⁷ Gilson, Etienne, a.g.e., s.29.

nin'in (1870-1924) görüşlerinden hareketle kurulan sosyalist yönetimlerde ateizm komünist partilerin propaganda aracı olarak kullanılmıştır. Ayrıca '**ilmi ateizm**' olarak ta adlandırılmıştır. Materyalizmin mutlak doğru olarak kabul edildiği komünizmle yönetilen ülkelerde ateizmin bilimsel (materyalist) temellereye dayandığı söylenmiş, dinin de toplumsal bir hadise olarak görüldüğü ifade edilmiştir. Bu yönüyle de ilmi ateizm kendini Batı'daki (felsefi) ateizmden ayrı görmüş, onları (yani Marxist ve materyalist olmayanları) *burjuva ateizmi* diye nitilemiş, kavramlarını ve üslubunu eleştirmiştir.²⁸

Gilson bu ateizmle ilgili olarak şöyle bir tespitte bulunur. "Sovyetler Birliği'nin devlet ateizmi gibi bir de resmi ve politik ateizm vardır ki, burada Marxist ateizm bir nevi sosyal ve siyasi bünyeye dahil edilmiştir. Bu da öz itibarıyla ne felsefi ve ne de teolojiktir. Gerçekte o, spekülâtif bir öz bile değildir."²⁹

7) Felsefi Ateizm: Tanrı'nın metafizik kavramı mevzubahis olduğu, bu da '**tabii ilahiyat**' adı verilen şeyin zirvesi olduğu için, bu anlamda o tür ateizme '**teolojik ateizm**' de denilebilir. Burada vahyedilmiş dinlerin Tanrı'sından söz edilmeyecektir.³⁰

Bu ateizm çeşitlerine Dumery'nin modern ateizmin farklı biçimleri olan; *psikolojik, idealist, existansialist, doğmatik, sosyolojik ve laikleştirici ateizm*³¹ ile S. Hayri Bolay'ın belirttiği, *doğmatik, agnostik, semantik ateizmleri*³² de ilave edebiliriz.

Yukarıda ilhadın ilahî dinlerde ne anlama geldiğini ve ateizmin çeşitlerini vermemizin sebebi, Hegel düşüncesinin bunlarla ne gibi bir bağlantı içinde olup olmadığıdır.

Bilinen bir gerçektir ki, bir düşünürün fikir ve düşünceleri, içinde doğup büyüdüğü toplumla bir etkileşim içindedir. Bunun için Hegel'in hayatı ile o dönemin felsefi ve dini görüşlerinin bilinmesinin faydalı olacağından hareketle kısaca bilgi vermek istiyoruz.

²⁸ Topaloğlu, Aydın, a.g.e., s.13.

²⁹ Gilson, Etienne, a.g.e., s. 10.

³⁰ A.e., s.10.

³¹ Coffy, Robert, Ateistlerin Tanrısı, Çev: Murtaza Korlaelçi, A.Ü.İ.F.Yay., 201, Ankara, 2003, s. 10.

³² Bolay, S. Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ankara, 1999, s. 434.

Hegel'in yaşadığı dönem, Avrupa'da baskı ve şiddetin arttığı bir dönemdir. Bu sebeplerdendir ki, onun ailesi Protestan mezhebine mensup oldukları için Avusturya'dan Almanya'ya göç etmek zorunda kalmışlardır. Küçük yaşlardan itibaren iyi bir din öğretimi ve eğitimi alan filozof, 11 yaşlarından sonra Eski ve Yeni Ahid'i incelemiş, Yeni Ahid'deki Romalılara mektupları ve Mezmurlardaki ibrance metin ve kelimeleri açıklamıştır.³³ Antik Çağ Yunan ve Roma klasiklerini³⁴, Orta Çağ Skolastik ve Meister Eckhart'ın (1260-1327) mistik felsefesi, ve Yeni Çağ Felsefesini özellikle de Aydınlatma dönemi popüler felsefe sistemleri olan rasyonalizm, deizm, sansualizmi tetkik etmiş³⁵, J. Locke (1632-1704), Kant, Fichte (1762-1814), Schelling (1775-1854), Hölderling (1770-1843), J. J. Rousseau (1712-1778) gibi düşünürlerinden ve İslam dünyasından da Mevlana (1207-1273)'nın etkisinde kalmıştır.³⁶ Lise dönemlerinde Protestan mezhebinin etkisi altında olmasına rağmen onun dini yaşantısı üzerinde, dinin daha çok pratik yönünün yaşatılmasına yönelik metodu ile cemaatin birliği esasına dayalı olan pietizm etkili olmuştur.³⁷ Tübingen Üniversitesi'nde Teoloji ve felsefe okumuş ve bu alanlarda uzman olmuştur. Fransız devrimine karşı ilgi duymuş ve bu hareketin ortaya koyduğu fikirlere büyük bir saygı göstermiştir.³⁸ Hegel kutsal kitaplardaki Hristiyanlık ile içinde bulunduğu çağlardaki Hristiyanlık arasındaki farkı ortaya koyabilmek için Yeni Ahid'i dikkatli bir şekilde incelemiş Hristiyanlık'a giren fetiş dinine ait kavramları ayıklamış³⁹, bu dönemlerde herkese, açıktan açığa kilisenin temsil ettiği din biçimine itiraz ettiğini ilan etmiştir. İsviçre ve Almanya'nın farklı bölgelerinde görevler yapmış bunlar içinde en uzun olanı da, filozofun en verimli olduğu dönem Berlin Üniversitesi'nde görev yaptığı, hayatının son 13 yıllık dönemdir (1818-1831). Gerçekte, Hegel'in en çok özlem duyduğu Din Felsefesi Derslerini yoğun bir şekilde anlatma imkanı bulduğu dönemdir bu dönem. Hegel'in ifadeyle vermiş olduğu bu dersler Protestan kilisesi ilkeleriyle de tam bir bağdaşma içindedir.⁴⁰

³³ Rosenkranz, Karl, G.W.F. Hegels Leben, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt,1983, s. 7.

³⁴ Biedermann, Georg, G.W.F. Hegel, Urania Verlag,Leipzig-Jena-Berlin, trs., s. 10.

³⁵ Biedermann, Georg, a.g.e., s. 15.

³⁶ Hegel, Enzyklopaedie, C. III., s.386.

³⁷ Wolf, Karl, Die Religionsphilosophie des Jungen Hegel, München, 1960, s. 1.

³⁸ Rosenkranz, Karl, a.g.e., s. 33.

³⁹ A.e., s. 38-39.

⁴⁰ Hegel Vorlesungen I., Einleitung, s. XI.

Gerek serbest gerekse akademisyen olarak bir çok yerlerde görev yapan filozofun zaman zaman yaşantısında ve düşüncelerinde inişli çıkışlı bir seyir gözlenir. Ama her defasında bu sıkıntılardan arkadaşlarının katkısıyla da kurtulmuş ve netice itibariyle de kendisinden batı felsefesi içinde en çok söz ettiren bir filozof olmuştur.⁴¹

İmdi Hegel'in ateist olduğuna dair temel iddiaları sırasıyla birer birer ele alıp değerlendirmeye çalışalım. Bu iddialardan birincisi "Tanrı öldü" sözüyle onun ateist olduğu idi.

Acaba Hegel "Tanrı öldü" sözüyle neyi ifade etmek istiyordu? Eğer Tanrı öldüyse –söz konusu din Hristiyanlık olduğuna göre- bu teslisteki "baba" mı, yoksa "oğul" mu? Bu söz esasen Hegel'e mi aittir? Yoksa Hristiyanlık'a ait bir inanç esası mıdır? Hegel'e aitse o bir ateist midir?

Aslında "Tanrı öldü" sözüne iman Protestanlık inancının iman esaslarından birisidir. Bu sözle ilgili olarak Protestanlık mezhebinin kurucusu Martin Luther (1483-1546), "Tanrı kendi tabiatında ölmez. Fakat O, sadece insanla bir fertte birleşir, bu ise Tanrı'nın ölümü demektir" diyerek Tanrı'nın ölümünü bu şekilde kabul etmenin, aslında yaşayan ve canlı olan bir Tanrı'ya iman olduğunu belirtir.⁴²

Ama "Tanrı öldü" sözü günümüzde imandan ziyade bir inançsızlığın ifadesi değil midir? Ve sadece ölen bir Tanrı'dan söz etmekle bu inanç, konusunu ve temelini kaybetmez mi? Günther Rohrmoser'in; "Tanrı öldü" sözü Hristiyan akidesinin (credo) ortasına ve Hristiyan inancına ait olması hayret verici bir olaydır"⁴³ demesi tutarlı değil midir?

Hegel'de Tanrı'nın ölmesi demek⁴⁴, Tanrı'nın (Geist) kendi tabiatında hiçbir değişiklik olmaksızın Tanrı'nın bir belirlenimi olan İsa'nın bedeninde veya felsefi anlamda tabiatı –İsa burada tabiatı sembolize eder- yaratması veya tabiatta gözükmesidir. Bu en Yüce Negation'dur.⁴⁵ Tanrı burada genel ve mükemmellik olan halini korumaktadır. Yani o, İsa (oğul)'da gözükmele başka

⁴¹ Hegel'in hayatı ile ilgili olarak bkz. Naim Şahin, Hegel'in Tanrısı, Konya 2001, s. 21-41.

⁴² Link, Christian, "Gott ist selbst tot", Theologische Studien, Zürich, 1974, s. 14.

⁴³ Rohrmoser, Günther, a.g.m., s. 917.

⁴⁴ Konuyla ilgili olarak bkz. Naim Şahin, "Hegel'de Tanrı öldü sözünün anlamı", Dini Araştırmalar, C.3, Sayı 8, Ankara, 2000, s. 73-79.

⁴⁵ Hegel, Vorlesungen, III, s. 60.

bir deyişle tabiatı yaratmakla bu mükemmelliğinden bir şey kaybetmemiştir. (Lambanın etrafını aydınlatıp da kendisinden bir şey kaybetmediği gibi.)

Burada Tanrı'nın kendine yabancılaşmasında iki varlık oluşmaktadır. Bunlardan biri Tanrı diğeri ise tabiattır. Filozofa göre bu iki varlığın -ikiliğin ortadan kalkarak- bir biriyle uzlaşması bir birliğe ulaşması gerekir. O, bu düşüncesini şu şekilde ifade eder; "Tanrı İsa'da (dolayısıyla tabiatta)'dır. O, dünyayı kendisiyle barıştırıp uzlaştırmalıdır. Böylece Tanrı kendine döner. Çünkü 'dünyasız Tanrı Tanrı değildir'⁴⁶ Bu ikinci ölüm, ona göre olumsuzun olumsuzunu ortaya koymak demektir. Olumsuzun olumsuzu, olumlu; veya ölümün ölümü, hayat olup Mutlak Varlık'a dönüştür ve bu da en Yüce Aşk'tır.⁴⁷ Hegel burada Mutlak'ın aynı zamanda aşk olduğunu ifade etmiştir. Bu aşamada ikilik ortadan kalkmış ve mutlak uzlaşma meydana gelmiştir. Esprit dergisince 1967'de "Yeni Dünya ve Tanrı'nın Sözü" başlığı altında yürütülen önemli bir ankette Tanrı'yı İsa ile özdeşleştiren J. J. Natanson şöyle diyor: "Bu Tanrı'nın ilk sıfatı (attribute) varlık değildir, Kadir-i Mutlak'lık da değil, aşktır"⁴⁸ düşünceleri de Hegel'in aşk düşüncesiyle aynıdır. Netice itibariyle Hegel Tanrı'nın ölümünü bir son veya yok olma olarak değil, yeni bir hayat ve diriliş olarak kabul edip Aşk ile özdeşleştiriyor. Ölüm onda başlangıç itibariyle aşka dönüşüyor. Günther Rohrmoser'in de ifade ettiği gibi "Tanrı öldü" sözü Hristiyan akidesinin ortasına aittir. Bu cümlenin Hristiyan inancına ait olması hayret verici bir olaydır. Hegel de aslında bunun farkındadır, ama yukarıdaki düşünceleri çerçevesinde "çarmıhta yaşanan ve kepezelik olarak adlandırdığı İsa'nın ölümünü"⁴⁹ sonuçta Protestanlık'taki bu akideyi bir çeşit aşka dönüştürüyor. Ondaki "Tanrı öldü" sözünün anlamı, yukarıda zikredildiği gibi bir çeşit Tanrı-insan, Tanrı-tabiat birliğinin sağlanmasını ifade etmektedir. Yoksa öz bilincin ortadan kalkıp yok olmasını değil. Hegel bu problemle ilgili düşüncesini şu cümlesi ile özetlemektedir: "Burada Mutlak öldü, Tanrı öldü, herkes bunu söyledi; yoksa şunu değil; Tanrı yoktur."⁵⁰

Hegel'in yukarıdaki "Tanrı öldü" sözü ile ilgili olarak ortaya koymuş olduğu düşüncelere Hristiyanlık akidesi açısından baktığımızda, onu ne bir ateist,

⁴⁶ Hegel, Vorlesungen I, hrsg., G.Lasson, s. 142.

⁴⁷ Hegel, Vorlesungen III, s. 61.

⁴⁸ Gilson, Etienne, a.g.e, s. 9'da Esprit, Ekim, 1967, s. 482-486.

⁴⁹ Hegel, Vorlesungen I, s. 104.

⁵⁰ Jaeschke, Walter, Die Religionsphilosophie Hegels, Darmstadt, 1983, s. 65.

ne de bir mülhid olduğunu söylemek tutarlı bir yaklaşımdır. Zira bu söz Protestanlık akidesine ait bir sözdür ve bir çeşit mistik yaklaşımdır diyebiliriz.

Hegel'den sonra, Tanrı'nın ölümünden batıda bir çok düşünür söz etmiştir. Ama sözgelimi, Marx'ın insanın ancak kendi efendisi olabilmesi için Yahudilik'in Tanrı'sını öldürmesi⁵¹, "üstün insanı ilan etmek için Nietzsche'nin Hristiyanlık'ın Tanrısını öldürmesi⁵²; "Ben bizi özgürleştirmek istiyorum" diyerek Sartre'ın Tanrı'yı öldürmesi⁵³, bizzat Tanrı'nın var olmaması, yok olması anlamında bir ölümdür, bu da ateizmdir. Marx, Nietzsche ve Sartre'da özgürlük adına Tanrı öldürülmekle beraber diğer önemli bir husus daha ortaya çıkar. O da, Tanrı ölünce ne cennet, ne cehennem, ne şeytan ve ne de günah kalır. O halde insan suçlu değildir. Halbuki Hegel'de ölüm, Tanrı'da yok olmaktır.

Sonuç olarak Gilson'un şu sözüne de katılmamak elde değildir: Kim olursa olsun öldürmek, felsefi bir eylem değildir. Zira felsefe tanımak ve bilmek çizgisinde kurulur.⁵⁴

Alexandre Kojeve'nin Hegel'in diyalektik felsefesini bir nevi antropolojik ateizm olarak vasıflandırması yani, "Hegel insanı Tanrı'nın yerine koyuyor" demesi, bizzat Tanrı'nın yok olduğunu söylemesi demektir. Halbuki Hegel'in diyalektik felsefesi insanı Tanrı'nın yerine koymuyor; bilakis insanın Mutlak Varlık karşısında yokluğu ifade ettiğini belirterek bu diyalektik felsefeyi aşka dönüştürüyor.

Karl Löwith'in, "Hegel dini tasarımı kavrama çevirdiği için en az Kant, Fichte ve Schelling kadar ateist olmuştur" iddiasına gelince; Hegel'e göre Tanrı'ya yaklaşmanın en güzel yolu felsefedir.⁵⁵ Felsefe ise teolojiye bir giriştir.⁵⁶ Teolojinin konusu da Tanrı'nın ebedi hakikatidir.⁵⁷ Ebedi hakikat ise, dünyanın bütün bulmacalarının, düşüncenin bütün çelişkilerinin, duygusal bütün acıların çözüldüğü yerdir. İşte bu alan Tanrısal alandır.⁵⁸

⁵¹ Coffy, Robert, a.g.e., s.13.

⁵² Gilson, Etienne, s. 11.

⁵³ Coffy, Robert s. 64.

⁵⁴ Etienne, Gilson, s. 43.

⁵⁵ Schmidt, Erik, Hegels Lehre von Gott, Gütersloh, 1952, s. 18.

⁵⁶ A.e., s. 103.

⁵⁷ Hegel, Vorlesungen I, s. 38.

⁵⁸ A.e, s. 1.

Hegel'e göre bütün var olanların temelinde tek ilk olan Tanrı vardır. O, bu ilkeye "Mutlak Ruh"⁵⁹, "Salt Kavram"⁶⁰, "Sonsuz, Ebedi Fikir"⁶¹, "Salt Varlık"⁶², "Ebedi Aşk"⁶³, "Kutsal Teslis"⁶⁴ adlarını verir.

Hegel bu kavramlarla zaman ve mekan üstü, ebedi olan bir Tanrı'yı ifade etmektedir. O'na göre Tanrı bu halde iken kavranamaz, ama her şeyi kuşatandır.⁶⁵ O, "bu hali ile Tanrı dünyanın soyut bir kavramıdır. O, açılmalı ve dünyayı yaratmalıdır, yoksa soyut bir varlık olarak kalırdı"⁶⁶ diyor. Ona göre Ruh'un (Geist) kendisini göstermesi onun temel faaliyetidir.⁶⁷

Şu halde Löwith'in iddia ettiği gibi Hegel dini tasarımı ve onun da ana konusu olan Tanrı'yı bir kavrama çevirmiyor, aksine bir şahıs olan Tanrı'nın bu günkü Hristiyanlık'ın ruhuna uygun olarak açılımından söz ediyor. Burada şu soru akla gelebilir. Eğer Tanrı bir zat ise O'nun sıfatları nelerdir? Sıfatlar konusuna aşağıda temas edeceğiz. Hegel'e göre Tanrı'nın bulunduğu birinci form tasavvur formudur. Tanrı duygu ve inançta olmak şartıyla kesin bilgidir. "O sadece tasavvurda olsaydı bu saçma olurdu" diyen Hegel, "benim rüyamda da şuurum var, konulara sahibim fakat bunlar gerçekte yoktur. Tanrı sadece şuurumda değil, O Mutlak olarak benden bağımsız olarak vardır. O kendinde ve kendisi içindir ve bu her şuurda vardır"⁶⁸ diyerek Tanrı'nın bir kavram olması bir tarafa insan şuurundan bağımsız bir gerçekliğe sahip olduğunu ifade etmektedir.

Tanrı ve bilen suje, bu ikisinin ayrılmaz birliğini kesin bilgi olarak gören Hegel, kesin bilginin birinci formunun inanç olduğunu "inandığımı bilirim de, inanç bilginin bir parçasıdır"⁶⁹ diyerek de Hz. İsa'nın "kim bana bakarsa Tanrı'ya bakmış olur"⁷⁰ sözüne uygun olarak bilgi-iman münasebetine ait görüşünü

⁵⁹ Hegel, Vorlesungen III, s. 281.

⁶⁰ Hegel, Vorlesungen I, s. 55.

⁶¹ Hegel, Vorlesungen I, s. 96.

⁶² Hegel, Enzyklopaedie, I, §. 86, s. 182.

⁶³ Hegel, Vorlesungen III, s. 284.

⁶⁴ Hegel, Vorlesungen III, s.201.

⁶⁵ Hegel, Vorlesungen III, s. 128.

⁶⁶ Hegel, Vorlesungen III, s. 173.

⁶⁷ Hegel, Vorlesungen I, s. 96.

⁶⁸ Hegel, Vorlesungen I, s. 282.

⁶⁹ A.e., s. 283.

⁷⁰ Hegel, Vorlesungen III, s. 285.

de ortaya koymuştur. Burada şu soru sorulabilir? Acaba böyle bir iman gayba iman olabilir mi? Yine böyle bir iman insan özgürlüğünü kaldırıp bir determinizmi gerektirmez mi? Doğrusu Hegel, İslam Dini'ne mensup bir filozof olsaydı, hiç şüphesiz onunla ilgili değerlendirme İslam açısından olacaktı. Ancak yukarıda da açıkça ifade ettik ki, Hegel'i Hristiyan dinine mensup biri olarak değerlendirmek durumundayız. Bu bakımdan o, bir Hristiyan mühlidi değildir. Felsefi bakımdan da ona, yukarıda tanım ve çeşitlerini verdiğimiz ateizmin içerisinde yer bulmak pek mümkün gözükmemektedir.

Sonuç olarak, Hegel'in yukarıdaki ifadelerini topluca değerlendirdiğimizde o, Tanrı'yı kavrama çevirmiyor, aksine birçok teist –Anselmus ve Descartes'teki ontolojik delildeki gibi- filozoflarda olduğu gibi Tanrı'yı mahiyet itibariyle zihinden ayrı, yaratılıştan önce aşkın olarak, kendi başına gerçekliği olan, hakikatte her şeyin ilk temeli olan bir varlık olarak kabul ve iman ediyor. Bu tür açıklamalara ateizmde yer bulmak mümkün değildir.

Yine K. Löwith ; “yahut ta o şöyledir; Çünkü o Tanrı'ya inanmıyor, bilakis o Tanrı'yı düşünüyordu. Filozofların Tanrı'sı salt inancın Tanrı'sı olamazdı. Hegel, Tanrı'nın mantıki varlığını (das logische Wesen Gottes) kavramak istiyordu” diyor.

Halbuki Hegel'e göre, Tanrı mahiyet itibariyle kavranamazdır.⁷¹ Ne zaman ki, belirlenimler tezahür ederse, işte o zaman Hegel, bu belirlenimlere sahip olan Tanrı'yı kavramaya çalışıyordu. Çünkü ona göre, özünde teslis bulduran Mutlak Varlık insanlarca asla bilinemez bir sır olarak kalacaktır. Ancak o, Löwith'in dediği gibi Tanrı'yı düşünüyordu yani Tanrı'yı düşüncenin konusu içinde ele alıyor. Ona göre; “Tanrı düşüncededir, sadece düşünce için, düşünce vasıtasıyla, sadece düşüncededir.”⁷² Acaba Tanrı niçin düşüncededir? Çünkü Hegel'e göre din, düşünen insana hitap eder. Varlıklar içinde de sadece insan dine sahiptir, hayvanlar değil. Düşüncesiyle insan diğer hayvanlardan ayrılır, insan hayvan değil bizzat ruh (geist)'tur.⁷³ O halde Hegel, düşünce derken dinin –dolayısıyla Tanrı'nın- muhatabı olan insanı kastediyor. Filozof; “eğer Tanrı kalpte olmak zorunda olursa, o zaman orada ahlâklılık ta bulunmak zorundadır.”⁷⁴ Düşüncede olduğu gibi, bütün içerik histe (gönül-Gefühl) de vardır.

⁷¹ Hegel, Vorlesungen III, s. 281.

⁷² Hegel, Vorlesungen I, s. 179

⁷³ Hegel, Vorlesungen I, s. 179.

⁷⁴ A.e., s. 179.

Hissin bir cismani yönü vardır. İyi bir şey hissettiğimizde kanın kaynaması olur ve böylece kalbimiz sıcak oldu deriz. Bu, hissin karakteridir. Hissetmenin bütün kompleksini kalp ve ruh diye adlandırırız. Hissimizde olan şey aynı zamanda kalbimizdedir de. Tanrı'nın şuuruna sahip oluruz. Biz suje olarak böyle bir muhteva ile aynileşmek zorundayız. Kalbinde hak (adalet) olan bir insan Geist'i ile aynileşmiştir. Aynı şekilde 'din kalpte' içerikle suje aynileşmiştir"⁷⁵ diyor. Burada Hegel insanın bütün yönüyle –iman, tasavvur, his, duygu vb.-Tanrı'yla bir olabileceğini söylüyor. Ona göre; “bunlar sadece bilinmez bilakis kalpte bulunurlar. İnsanın kalbinde bulunan şey onun şahsiyetinin varlığına, onun en iç varlığına aittir. Ödev, hukuk, din –ben ahlâklı, adaletli ve dindar olduğum sürece- benimle aynileşmişlerdir. Benim gerçekliğim onlarda, onların gerçekliği de benim gerçekliğimdedir. Onlar benim varlığımı teşkil ederler.”⁷⁶

Sonuç olarak, Hegel'in yukarıdaki ifadelerinde, sadece düşüncede değil, hissin kompleksi olan kalp ve ruhta de Tanrı'nın varlığına yer vardır ve bu da bir ateizmi gerektirmez. Bunun için Hegel'e ruhçu panteist demek daha uygun görünüyor.

Bir başka iddia da H. Heine'nin; “Hegel felsefesinin ulaştığı en son sonuç olarak gösterdiği ‘insan bir Tanrı'nın yönetimi ve koruması olmaksızın tarihi yapmak zorundadır ve dünyayı yaratan Tanrı değildir, tam tersine Tanrı'yı hayal edip yaratan insandır”⁷⁷ değerlendirmesini Hegel sistemi içinde görmek pek mümkün gözükmemektedir. Kanaatimizce Heine, Hegel'i Feuerbach (1804-1872)'la karıştırıyor gibidir. Çünkü Hegel'e göre tarih; insanın değil, -Marx'ın da ters yüz ettiğini söylediği- İdee (Tanrı)'nin tarihidir. Yukarıda da ifade edildiği gibi Hegel'e göre bütün var olanların temelinde ilk sebep olan Tanrı vardır. Genel olan İdee yani Tanrı'nın hükümlerliği fertle (tabiatla) gerçekliğe girer ve Tanrısal İdee olarak tarihe geçer, dolayısıyla bu bir ferdin tarihi değil, kendinde ve kendisi için olan Geist'in kendini tezahür ettirdiği bir tarihtir ve gerçek tarihtir. Ve bu da Tanrısal Tarih'tir, İsa'nın ölümü Tanrısal Tarihte bir an, bir momenttir.⁷⁸ Yine Hegel'de Tanrı insanların bir yarattısı değil, bütün varlıkların var olma sebebidir. Sonuç olarak Heine'nin Hegel ile ilgili ateist olduğuna dair görüşlerinin de Hegel felsefesinde bulunması söz konusu değildir.

⁷⁵ A.e., s. 286.

⁷⁶ A.e., s. 287.

⁷⁷ Tokatlı, Atilla, Çağdaş Dialektiğin Kaynağı Hegel, İst, 1981, s. 27.

⁷⁸ Hegel, Vorlesungen III, s. 61.

Alfred Weber'in görüşlerine gelince, belki de yukarıda Hegel'le ilgili görüşlerine yer verdiğimiz düşünürler arasında Hegel'e en ciddi denebilecek ateizm ithamlarını yapan birisi olarak görülebilir.

Weber "Hegel'e göre, benle tabiatın müşterek kaynağı realiteye göre aşkın değil, onun içindedir. Ruh ve tabiat, Mutlak'ın cepheleri kayıtsız bir Tanrı'nın arkasında saklandığı bir nevi perde değildir, aksine bunlar onun müteakıp tavrıdır"⁷⁹ demektedir. Hegel'e göre benle tabiatın müşterek kaynağı bütün var olanların ilk sebebi önce içkin değil aşkındır. Çünkü Mutlak veya -Hristiyanlık diliyle söylesen- Baba birinci formda aşkındır, zaman ve mekan üstüdür ve Ruh'tur.⁸⁰ Ona göre Tanrı; öncesiz ve sonrasız⁸¹, her şeyin başlangıcı ve sonu⁸², her yerde olması⁸³, mutlak güç ve bilgelige sahip olması⁸⁴, iyilik ve adaletli olması⁸⁵, ebedi aşk olması⁸⁶, her şeyin ona bağlı olup,onun dışında hiçbir Mutlak'ın olmaması, gerçek bağımsızlığa sahip olması, her şeye ruh vermesi ve hayata getirmesi⁸⁷, böylece O'nun Bir olması ve sadece Bir olması⁸⁸ gibi sıfatlara sahiptir. Erik Schmidt'e göre bu monoteist İncil'in Tanrı tasavvurudur.⁸⁹ Gerçi bu sıfatlar meselesi gerek batı ve gerekse doğuda birçok filozof tarafından farklı farklı yorumlandıkları için, onlar küfürle itham olunmuşlardır. Hegel'e göre Tanrı kavramı bu sıfatlardan ayrılmaz. Tanrı kavramı kendi realitesinin örneğidir, sıfatlar ise onun realitesinden başka bir şey değildir ve bunlar Tanrı'nın dünyayla olan ilişkisini gösterir⁹⁰ Hegel'e göre burada sıfatların rolü ancak Tanrı'nın tabiatla olan münasebetinden sonra bilinebilecektir.

Yine Weber; "Hegel'de Mutlak, hareketsiz değildir, hareket eder, O, tabiatın ve ruhun prensibi değildir, kendisi tabiat ve ruhtur ve bir birini müteakıp tabiat ve ruh olur. Bizzat Mutlak olan şey bu tevali, bu vetire, eşyanın bu de-

⁷⁹ Weber, Alfred a. g. e., s. 345.

⁸⁰ Hegel, Vorlesungen I, s. 55.

⁸¹ Hegel, Vorlesungen I, s. 55; Hegel, Vernunft in der Geschichte, s. 46; Hegel, Begriff der Religion, s. 146.

⁸² Hegel, Vorlesungen I, s. 61.

⁸³ Hegel, Vorlesungen III, s. 203.

⁸⁴ Reinhard, Leuze, Die Ausserchristlichen Religionen bei Hegel, Göttingen, 1975, s. 172-174.

⁸⁵ Hegel, Vorlesungen III, s. 195.

⁸⁶ Hegel, Vorlesungen III, s. 284.

⁸⁷ Hegel, Begriff der Religion, s. 2.

⁸⁸ Hegel, Vorlesungen III, s. 61.

⁸⁹ Schmidt, Erik, Hegels Lehre von Gott, s. 70.

⁹⁰ A.e., s. 70.

vamlı oluşudur. Hegel’de Mutlak, vetirenin kendisidir, o hareketi ve hayatı doğurmaz, bizzat harekettir. Hiçbir surette eşyanın dışında kalmaz tamamıyla onun içindedir. Ve bunun gibi, hiçbir surette insanın zihnî kabiliyetini aşmaz. Eğer Tanrı’dan insan aklına göre aşkın olan varlık anlaşılırsa, Hegel filozofların en ateistidir. Çünkü onun kadar hiç kimse, onun kadar Mutlak’ın mündemiç oluşunu ve tam anlaşılabilirliğini tasdik etmemiştir”⁹¹ demektedir.

Hegel’e göre Tanrı hay (canlı)’dır, faaldir, kendi kendisinin sebebidir ve harekete sahiptir⁹². Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi tarih ona göre Tanrısal özelliğe sahip olan tarihtir. Bu bir çeşit Tanrı’nın süreç olması demektir. Tabii ki, onun düşüncesindeki bu süreç bu günkü Hıristiyanlık’ın özüne uygundur. Çünkü Hıristiyanlık’ta zaten Tanrı İsa’nın bedenine girmiştir. Bu da tarihin başlaması demektir. Tanrı bu süreçte kendi öz ve mahiyetinden, mükemmelliğinden hiçbir şey kaybetmez. Bu bir aşk, hem de Tanrısal Aşk’tır⁹³. Hegel’in bu Tanrı-alem düalizminin aşılmasında mistiklerle de yakınlık kurmuştur. Bunlardan içinde en çok etkilendiği mistik Dominikalı Meister Eckhart’tır (14. yy.). Hegel onun vermiş olduğu bir vaazda şöyle dediğini aktarıyor; “Tanrı’nın beni gördüğü göz, benim gözüm, benim gözüm onun gözü birdir. Adaletle ben Tanrı’da tartıldığımda Tanrı bendedir. Eğer Tanrı olmasaydı ben olmazdım, ben olmasaydım Tanrı olmazdı”⁹⁴ Bütün bu birliktelikte Tanrısal aşk vardır. Hatta Hegel sonlu ruhun sonsuz Ruh’ta bir Bir’lik oluşturmasını en mükemmel şekilde aşk olarak Mevlana’da gördüğünü söyleyerek ondan da etkilenmiştir.⁹⁵

Tabii burada Tanrı kendine yabancılaşarak İsa (oğul-tabiiata)’ya geçmiştir ve bu Hegel’e göre bir çeşit yaratmadır. Bu bir çeşit Tanrı’nın kendi kendisini yaratmasıdır gibi anlaşılabilir. Burada bazı filozofların yaratma ile ilgili olarak “yaratma bir çeşit südürdür” demeleri gibi, Hegel de Tanrı’nın İsa (tabiiata)’ya geçişine yaratma diyor. Halbuki, “Tanrı dünyayı yarattı ki, böylece ayrılığı ortaya koydu. Yaratılmış şeyler başka bir şeydir ve Tanrı dışında bulunur”⁹⁶ diyor Hegel, Tanrı’nın yaratılmış olan şeylerden ayrı olduğunu da vurguluyor. O, bu düşüncesiyle aslında teist bir yaklaşım sergilese de, genel sistemi göz önüne alındığında ruhçu panteist bir düşünce içinde olduğu görülür. Her şeyin Tan-

⁹¹ Weber, Alfred, a. g. e., s. 345.

⁹² Hegel, Vorlesungen III, s. 61.

⁹³ Hegel, Vorlesungen III, s. 61.

⁹⁴ Hegel, Vorlesungen I, s. 248.

⁹⁵ Hegel, Enzyklopaedie, III, s. 386.

⁹⁶ Hegel, Vorlesungen III, s. 199.

rı'dan gelip tekrar Tanrı'ya gideceği anlayışı Hegel'in ana düşüncesidir. Ona göre; "Tanrı bu yabancı şeylerle uzlaşmak için bu yabancılığı özgürlüğe geri getirmek zorundadır."⁹⁷ Buradaki zorunluluk Tanrı'nın özgür tabiatında bulunan bir güç ve bu gücün kendisi tarafından ortaya konmasıdır.

Hegel yaratmayla ilgili olarak "Tanrı Geist (Ruh) olarak başka bir şey olmalı yani kendini izhar etmelidir. O bir defada dünyayı yaratmadı, O bizzat ebedî yaratıcıdır. Bu ebedî Sonsuz'un kendini izhar etmesidir."⁹⁸ Tanrı dünyanın hakiki yaratıcısıdır, O adildir, her şeyi bilendir, fakat bu onun gerçek bilinmesi değildir.⁹⁹ Onun gerçek bilinmesi insana kendini vahyetmesidir,"¹⁰⁰ demektedir. Burada yaratma bir nevi vahyetme, vahiy de Tanrı'nın kendini izhar etmesi olarak karşımıza çıkar. Weber'in ifade ettiği gibi Hegel'in Tanrı'sı Spinoza (1632-1677)'daki gibi lojik-mantıki bir sebep değil bizzat mahiyet itibariyle kendinde ve kendisi için olan bir kişiliğe sahiptir. Burada şöyle bir soru yöneltilebilir; "mademki Tanrı yaratıcıdır, o halde O maddeyi nereden yarattı?" Hegel'e göre bu Tanrı'nın kendi üzerine olan ilişkisine bağlıdır¹⁰¹ Yaratma zamandaki yaratma değil, bilakis zamansal faniliğin konulmasıdır.¹⁰²

Hegel'in Tanrı düşüncesi hakkında Weber'in yaptığı değerlendirmeler – panteist, ateist gibi- o daha hayatta iken kendisine yapılmış, Hegel bunlara cevaplar vermiştir. Ona göre, Mutlak varlık (cevher) soyut olarak kavranırsa o zaman bu Spinozacılık olur. Fakat Tanrı'nın cevher olması, öznelliğini dışarıda bırakmaz. Cevher, öznellikten ayrılmaz. Cevherin özne olması, şu şarta bağlıdır. Tanrı, sonsuz, basit, kendinde olan ruhtur. Eğer Tanrı'ya sadece cevher dersek, o zaman bunun içinde genellik, somut olarak kavranamaz. Halbuki cevher Tanrı'nın kendisi değil bir belirlenimdir.¹⁰³

Spinozacılığı¹⁰⁴ çoğu kez akozmizm olarak adlandıran Hegel, onda Tanrı'nın gerçek varlığa sahip olduğunu, dünyanın ise gerçek varlığa sahip olmadığını vurguladıktan sonra şöyle demektedir; "yeni boş boğazlar şu inançlardan

⁹⁷ A.e., s. 199.

⁹⁸ A.e., s. 105.

⁹⁹ A.e., s. 195.

¹⁰⁰ A.e., s. 179.

¹⁰¹ Reinhard, Leuze, a.g.e., s. 176)

¹⁰² Müller, Gustav E., Hegel Über Offenbarung, s. 25.

¹⁰³ Hegel, Begriff der Religion, s. 191.

¹⁰⁴ Spinoza'da Mutlak, cevherdir, sonluda varlıktan konuşulmaz. O böylece akozmizmdir. Bkz. Hegel, Vorlesungen I, s. 322.

kurtulamıyorlar, ‘sonlu şeyler Tanrı gibi gerçek varlığa sahiptir ve bunlar mutlaklardır’. Bizimle ilgili olan şey ise, bizim hareket noktamızda negatif olarak meydana çıkan sonluluğa sahip olmamızdır. Tanrı’nın gerçekliği, sonsuzluk, mutlak zorunluluk, en derin tanımında mutlak canlılık ve ruhtur.”¹⁰⁵

Panteizmin gerçek anlamını Hegel şöyle tanımlıyor: “Her şey; kainat, âlem, bütün var olanların hepsi Tanrı’dır. Bu itham felsefeye yapılır. O her şeyin Tanrı olduğunu söyler.¹⁰⁶ Tanrı her şeydir, bu kutu, bu priz, bu kağıt” vs. olması panteizmdir. Bu yanlıştır. Bu saçma isimle adlandırılan şeyde Tanrı cevher olarak sonlu düşünülür. Ben sonlu canlılığın bizzat gerçek olmadığını, bilakis sonlu ruhun gerçekliğinin mutlak ruh olduğunu, böylece bir taraftan ruhun bu negasyonunu, diğer taraftan da Mutlak Ruh’un olduğunu söyledim.¹⁰⁷

Ateizmle ilgili olarak ta Hegel şu görüşlere yer verir: “Eğer biz ruhu sadece duyguda kabul edersek, o zaman materyalist görüşler daha tutarlı olurdu. Çünkü onlar bir tarafta ruh(Geist)’u , düşünceyi; salt madde ve madde güçlerinin bileşimi (kombination) olarak görürlerken diğer taraftan da ruhu ve düşünceyi, duygu ve heyecana bağlarlar. Bu durumda Tanrı, duygunun bir ürünü olmuş olur. Netice ise ateizme gider.”¹⁰⁸

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz:

Hegel’de din ve Tanrı ile ilgili görüşlerini kaleme almış olduğu eserlerinden özellikle de hayatının son döneminde en çok yoğunlaştığı “Din Felsefesi Üzerine Dersler”den alıyoruz. Ona göre din; Tanrı’dan, O’nun sıfatlarından, Tanrı-insan, Tanrı-âlem ilişkisinden, ruhun ebediliğinden bahseden ve kalbi ilgilendiren bir şey olması gerekir. Dinin irade ve duyguların üzerinde olup kalpleri tevazu ile doldurması gerekir. Böylece dinin ahlâka ve onun gerekçelerine yüce bir canlılık vermesi gerektiği anlaşılır.¹⁰⁹ Burada Hegel’in dinî bir inanca sahip olduğunu bu dinî inancın kaynağının Hristiyanlık olduğunu görüyoruz. R. Kroner (1884- ?); “en derin temelde Hegel’in bir Hristiyan olduğu ve Hristiyanlıkta açık derinliği keşfetmiştir”¹¹⁰ demektedir. Zaten onun görüşlerinin geneline baktığımızda Hristiyanlık’ı aklileştirmeye çalıştığı fark edilir. E. Schmidt

¹⁰⁵ Bkz. Hegel, Vorlesungen I, s. 322.

¹⁰⁶ Hegel, Begriff der Religion, s. 195.

¹⁰⁷ Hegel, Vorlesungen I, s. 322; Hegel, Begriff der Religion, s. 197.

¹⁰⁸ Hegel, Vorlesungen I, s. 51.

¹⁰⁹ Nicolin, Friedrich, Hegel (1770-1970) Leben-Werke-Wirkung, Stuttgart, 1970, s. 90-91.

¹¹⁰ Schmidt, Erik, Hegels Lehre von Gott, s. 15.

de, onun felsefesinin dinî bir felsefe, yani Hristiyan felsefesi olduğunu, onun çekirdeğinin de teoloji olduğunu söyler. H. Glockner (1896-?), “ Hegel cümle- nin gerçek anlamıyla teolog’tur”, G.Lasson (1862-1932), “Hegel bütün felsefe- yi Theodize’ye, Tanrı idesinin haklılığına döndürür”¹¹¹, H. Nohl (1879-?) da, “Hegel derin bir dini tabiata sahipti”¹¹² der. Gerçi onun felsefesi tam bir uzlaş- ma felsefesidir. Erik Schmidt’in de ifade ettiği gibi; O, bir teist olarak bir Tan- rı’ya inanmak, Panteist olarak her şeyde Tanrı’yı görmek, Panenteist olarak düşünülebil- en ve şekil kazanmış her şeyin Tanrı’da olduğunu kabul etmek, Mistik olarak bütün zıtların öbür yanını, spekülâtif birliği bulmak ister. Skolastik olarak da kilise temsilcilerinin inancını ciddiye almak ve onların öğretilerinin içeriğini sistemine sokmak ister. Bunun yanında o kendi düşüncesiyle asla son- da olmak istemez ve sistemini daima yenileyip canlı tutmak ister¹¹³

Her ne kadar E. Schmidt Hegel’i yukarıdaki şekilde değerlendirmeye tabi tutsa da, bizim görüşümüz şu şekildedir; Hegel için ateist, onun Tanrı öğretisine de ateist bir öğreti denemez. O, Spinozacılık’a da karşıdır. Onun Tanrı öğretisi, Hristiyan olmak isteyen, her yerde Hristiyanlık’tan hareket edip, Hristiyanlık hakikatını delillendirmek isteyen bir öğretimdir. H. Glockner’in de ifade ettiği gibi o, Hristiyan bir teolog olarak Protestan dindarlığı ve ahlaklılığı dolayısıyla Hristiyanlık’ı felsefesinde mantıkî olarak temellendirmek istemiştir.¹¹⁴ Onun felsefesinde belki de ulaştığı en son nokta Hristiyanlık’ın Tanrı’sına bir saygınlık vermektir ve bunu kendi felsefesinde uzlaşma felsefesi olarak göstermiştir diye- biliriz.

BİBLİYOGRAFYA

Hegel, G. W. F: Begriff der Religion, hrsg., G.Lasson, Verlag Felix Meiner, Hamburg, 1925

-----: Enzyklopaedie der philosophischen Wissenschaften I-III, Sunrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Frankfurt a. Main, I, 1992; II, 1993; III, 1992.

¹¹¹ Schmidt,Erik a.g.e., s. 18.

¹¹² Nohl, Hermann, a.g.e., s.3.

¹¹³ Schmidt, Erik a.g.e., s. 253.

¹¹⁴ Schmidt, Erik, a.g.e., s. 258.

-----: Vernunft in der Geschichte (Tarihte Akıl), Çev: Önay Sözer, İst, 1995.

-----: Vorlesungen Über Die Religionsphilosophie I-III, hrsg., Walter Jaeschke, Verlag Felix Meiner, Hamburg, 1983.

Aydın, Mehmet: Din Felsefesi, D.E.Ü. Yay. İzmir, 1987.

Biederman, Georg: G.W.F.Hegel, Verlag Urania, Leipzig-Jena-Berlin, trs.

Bolay, S. Hayri: Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Akçağ Yay., Ankara, 1999.

Cevizci, Ahmet: Paradigma Felsefe Sözlüğü, Paradigma, İst, 1999.

Coffy, Robert: Ateistlerin Tanrısı, Çev: Murtaza Korlaelçi, A.Ü.İ.F.Yay., 201, Ank, 2003.

Gilson, Etienne: Ateizmin Çıkmazı, Çev: Veysel Uysal, M.Ü.İ.F.V.Yay. Nu:43, İst. 1991.

Güçlü, A.Baki: Sarp erk ulaş-Felsefe Sözlüğü, Bilim ve Sanat, Ankara, 2002.

Jaeschke, Walter: Die Religionsphilosophie Hegels, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1983.

Leuze, Reinhard: Die Ausserchristlichen Religionen bei Hegel, Vandenhoeck Ruprecht, Göttingen, 1975.

Link, Christian: "Gott ist selbst tot", Theologische Studien, Theologischer Verlag, Zürich, 1974.

Löwith, Karl: Gott, Mensch und Welt in der Metaphysik von Descartes bis zu Nietzsche, Vandenhoeck Ruprecht, Göttingen 1967.

Müler Gustav E., Hegel Über Offenbarung, Kirche und Philosophie, Verlag Ernst Reinhardt, München, 1939.

Nicolin, Friedrich: Hegel (1770-1970) Lben-Werke-Wirkung, Verlag Ernst Klett, Stuttgart, 1970

Nohl, Hermann: Hegels Theologische Jugendschriften, Minevra Gmbht, Frankfurt/ Main, Tübingen, 1907.

Rohrmoser, Günther: "Ateismus und dialektik bei hegel", Studium Generale, Zeitschrift und Einhiet der Wissenschaften ihre philosophischen Grundlagen und ihre Konsequenzen, Vol.21, Verlag Springer, Berlin-Heidelberg-New York, 1968.

Rosenkranz, Karl: Hegels Leben, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1963.

Schmidt, Erik: Hegels Lehre von Gott, Verlag C. Bertelsmann, Gütersloh, 1952.

Schmidt, Erik: Hegels System der Theologie, Walter De Gruyter, Berlin-NewYork 1974.

Sinanoğlu, Mustafa: “İlhad maddesi” İslam Ansiklopedisi C.22,T.D.V., İst, 2000.

Sonnenschmidt, Reinhardt: “Der Tod als Problem des menschlichen Lebens. Ein Bemerkung zur Philosophischen Anthropologie Hegels”, Hegel Jahrbuch, Verlag Germinal, Bochum, 1990.

Şahin, Naim: Hegel’in Tanrısı, Çizgi Kitapevi, Konya, 2001.

Şahin, Naim: “Hegel’de Tanrı öldü sözünün anlamı”, Dini Araştırmalar , C.3, Sayı 8, Ankara, 2000.

Tokatlı, Atilla: Çağdaş Dialektiğin Kaynağı Hegel, İst. 1981.

Topaloğlu, Aydın: Ateizm ve Eleştirisi, D.İ.B., İlmi eserler-72, Ankara, 2000.

Weber, Alfred: Felsefe Tarihi, Çev: Vehbi Eralp, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1964.

Wolf, Karl; Die Religionsphilosophie des Jungen Hegel, Üni-Druck, München, 1960.

Not: Hegel’in Walter Jaeschke tarafından yayınlanmış olan “Vorlesungen Über Die Religionsphilosophie I, II, III” eseri dipnotlarda “Vorlesungen I, II, III” şeklinde gösterilmiştir.

